

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 16/03/2026 Accepted: 16/06/2026

Zowzan Territories and Kharazmshahian's Foreign Relationships

Alireza Karimi

Associate Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran
ali_karimi@tabrizu.ac.ir

Naser Sedghi

Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran
n_sedghi@tabrizu.ac.ir

Abdalraouf Nasiri Jowzeqhani *

Assistant Professor, Department of History Education, Farhangian University, P.O.Box 14665-889, Tehran, Iran
abdorraoufnasiri@cfu.ac.ir

Abstract

This research aims to study the Zowzan territories and the role they can play in the foreign relations of the Kharazmshahian. Zowzan-e-Khaf was one of the greatest cities of the Khwarazmshahian state. Zowzan territories were among the greatest territories in the Kharazmshahian period. They played a considerable role in the political development of the Kharazmshahian. The main question of the research is: "What role did the Zowzan territories play in foreign relations and political events during the Kharazmshahian era?" The research was conducted as a library study using a descriptive-analytical method. The research results indicate that Zowzan, located at the intersection of Harat, Neishabour, Quohestan, and Firouzkouh, was of importance for Kharazmshahian, who wanted to dominate Khorasan and the southern part of Iran. Dominating the economic and commercial interests of Quohestan, of which Zowzan, Tun, and Gonabad were important centres, were the centres of cotton and silk fabrics production, and important trade routes passed through them, which was considered one of the strategic policies of the Kharazmshahian and Ghourian. Kharazmshahian succeeded in both diminishing the Ghourian control in Zowzan and dominating Salghari Atabakis in Fars by occupying Kerman. In addition, they spread out their territories from the Persian Gulf to the Oman Sea and got more financial supplies.

Keywords: Zowzan, Zowzan Territories, Kharazmshahian, Foreign Relationships, Khorasan.

Introduction

Zowzan -e-Khaf was one of the greatest cities of the Kharazmshahian state, whose Zowzan territories played an important role in the politics of that era. Today, Zowzan is a village in the Zowzan district of the city of Khaf in the Razavi Khorasan province. The location of the Zowzan highway, which was located between the important centres of Khorasan at that time, namely Herat and Nishabur, Quohestan and Firouzkouh in the province of Ghour, was of great importance to the Kharazmshahian who intended to dominate Khorasan and the territory of the Ghourian. Zowzan was also considered the gateway to Kerman and dominated the coasts of the Sea of Oman, and with the help of Zowzan territories, the Kharazmshahian could exert influence on the Salghari

* Corresponding author

Atabakis in Fars by occupying Kerman and the southern coasts. The Kharazmshahian always supported the Zowzan territories.

This research aims at studying the Zowzan territories and the role they can play in policy and foreign relationships of the Kharazmshahian and the reasons and methods for this role-playing. Despite the fact that the architectural and artistic works of the Zowzan territories of the Kharazmshahian era have received much attention from archaeologists and experts, Zowzan territories and their role and position in the history of the Kharazmshahian era are among the topics that have received less attention from researchers. Therefore, the purpose of the present study, in addition to introducing Zowzan territories, is to examine and explain their role in foreign relations and political developments of the Kharazmshahi era. In this regard, the reasons and methods for the interactions of the Kharazmshahian with Zowzan territories, the ups and downs and challenges of the role-playing of Zowzan territories, and the consequences and achievements of this role-playing in the aforementioned era have been explained.

Materials and Methods

The research was conducted as a library study using a descriptive-analytical method. To introduce the Zowzan territories and the foreign relations of the Kharazmshahian, historical sources from the Kharazmshahian and Ilkhanid era, such as the works of Jaozejani, Nasavi, Ibn Athir, Jovaini, and Shabankaraei, as well as local histories of Khorasan and Kerman, such as the works of Naser al-Din Monshi Kermani, Afzal al-Din Abu Hamed Kermani, and Seifi Heravi, and the work of Qhafas Oghli, were used.

Research Findings

The research results indicate that the Zowzan territories ruled over Kerman with Zowzan as the centre, and, while overseeing the power relations in Khorasan, managed the expansionist goals of the Kharazmshahian in the southern half of Iran. The Kharazmshahian were indebted to the Zowzan territories for their territorial expansion, domination over Herat, conquest of Ghour, influence over Quohestan, occupation of Kerman, domination over Solghori Atabakis in Fars, and Shabankareh, Hormoz, and Sistan territories, and consequently, the trade routes and benefits. The Zowzan territories, representing the Kharazmshahian, exerted influence over the southern half of Iran up to the borders of Send and Makkoran through Kerman.

Discussion of Results and Conclusions

During the Kharazmshahian era, Zowzan was a vassal of Nishabour, whose rulers ruled Kerman with Zowzan as their centre and supervised the developments and power relations in Khorasan, while managing the expansionist goals of the Kharazmshahian in the southern half of Iran. In fact, by reviving and establishing new centres of power in Khorasan, including Zowzan, the Kharazmshahian tried to establish a balance of power in Khorasan and also create new loyalties for their government, while controlling their family rivals, and pursuing their expansionist goals in Khorasan and the southern and western half of Iran.

The Kharazmshahian owed their territorial expansion and domination over Herat, overpowering the Ghourian, exerting influence on Quohestan, capturing Kerman, and dominating Atabkan in Fars and the Shabankare, Hormoz, and Sistan territories, and as a result, the trade routes and their benefits, to the Zowzan territories. The Zowzan territories, on behalf of the Kharazmshahian, used to influence the southern half of Iran up to the Send and Makkoran through Kerman, and sent huge financial resources to the Kharazmshahian from monitoring its trade. Also, from these revenues, they left behind a valuable architectural and civilizational heritage in Zowzan -e-Khaf. In the end, the authority of the Zowzan territories ended with the Mongol attack.

ملوک زوزن و مناسبات خارجی خوارزمشاهیان

علیرضا کریمی، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

ali_karimi@tabrizu.ac.ir

ناصر صدقی، استاد گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

n_sedghi@tabrizu.ac.ir

عبدالرئوف نصیری جوزقانی*، استادیار گروه آموزش تاریخ دانشگاه فرهنگیان تهران ایران

abdorraoufnasiri@cfu.ac.ir

چکیده

در پژوهش حاضر ضمن معرفی ملوک زوزن، نقش آن‌ها در مناسبات خارجی خوارزمشاهیان تبیین شده است. زوزنِ خوف از ولایات بسیار مهم خوارزمشاهی بود. ملوک زوزن نیز از جمله مهم‌ترین ملوک خوارزمشاهی بودند. آن‌ها در تحولات سیاسی دوره خوارزمشاهی نقش تأثیرگذاری داشتند. سؤال اصلی پژوهش عبارت است از اینکه «ملوک زوزن در مناسبات خارجی و وقایع سیاسی عصر خوارزمشاهیان چه نقشی داشتند؟» پژوهش به صورت کتابخانه‌ای با روش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که زوزن برای خوارزمشاهیان، که در پی تسلط بر خراسان و نیمه جنوبی ایران بودند، اهمیت فراوانی داشت؛ زیرا این شهر در مسیر شاهراه ارتباطی میان هرات، نیشابور، قهستان و فیروزکوه (ولایت غور) قرار گرفته بود. به همین منظور، خوارزمشاهیان با احیا مراکز جدید قدرت در خراسان، از جمله در زوزن و ارتقا مقام ملوک زوزن، سعی کردند ضمن ایجاد موازنه قدرت در خراسان و ایجاد وفاداری‌های جدید برای حکومتشان، رقبای خانوادگی‌شان را مهار و اهداف توسعه‌طلبانه خود را در خراسان و نیمه جنوبی ایران دنبال کنند. تسلط بر منافع اقتصادی و تجاری قهستان که زوزن، تون و گناباد از مراکز مهم آن و کانون تولید پارچه‌های پنبه‌ای و ابریشمی بود و مسیرهای مهم تجاری از آن‌ها می‌گذشت، از سیاست‌های راهبردی خوارزمشاهیان و غوریان محسوب می‌شد. خوارزمشاهیان موفق شدند توسط ملوک زوزن هم به حیات سیاسی غوریان خاتمه دهند و هم با تصرف کرمان، علاوه بر اعمال نفوذ بر اتابکان سلغری در فارس، حاکمیتشان را تا سواحل خلیج فارس و دریای عمان گسترش دهند و به منابع مالی جدیدی دست یابند.

واژه‌های کلیدی: زوزن، ملوک زوزن، خوارزمشاهیان، مناسبات خارجی، خراسان.

* نویسنده مسئول

مقدمه

یکی از ولایات مهم عصر خوارزمشاهی ولایت خواف با مرکزیت شهر زوزن است که ملوک آن، نقش مهمی در سیاست این عصر ایفا کردند. منابع قرن سوم تا هفتم هجری، ولایت خواف به مرکزیت زوزن را ناحیه‌ای وسیع از نیشابور نوشتند که سلامه و سنگان از شهرهای مهم آن بودند (ابن حوقل، ۱۹۳۸م، ج. ۲/۴۲۷، ۴۳۳، ۴۵۵، ۴۵۷؛ ابن رسته، ۱۳۶۵، ص. ۲۰۰؛ ادریسی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱/۴۶۴-۴۶۵؛ اصطخری، ۲۰۰۴م، ص. ۱۴۷، ۱۵۹-۱۶۰؛ مقدسی، ۱۴۱۱ق، ص. ۵۰، ۳۰۰). روی همین حساب، برخی از بزرگان زوزنی پسوند نیشابوری دارند.

در این زمانه و اوایل قرن هفتم، زوزن به دلیل فضلا و علمای زیاد به «بصره صغری» مشهور و دارای ۱۲۴ قریه بود (باخرزی، ۱۴۱۴ق، ج. ۲/۱۳۳۱-۱۳۳۲؛ یاقوت حموی، ۱۹۵۵م، ج. ۳/۱۵۸). امروزه، زوزن روستایی از بخش جلگه زوزن شهرستان خواف در استان خراسان رضوی است.

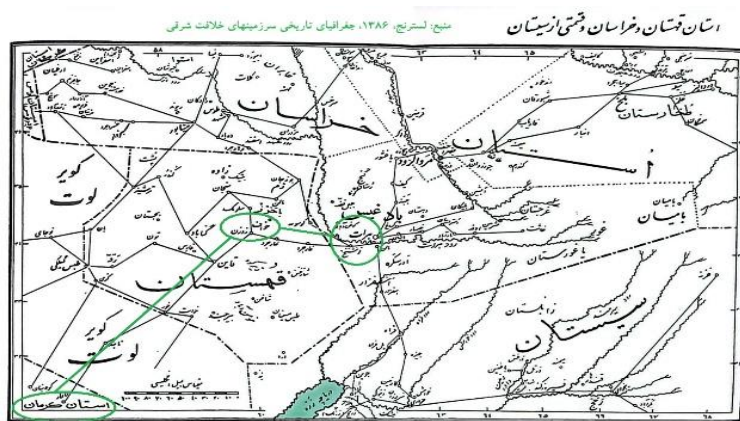
موقعیت شاهراهی زوزن (شکل ۱) که میان مراکز مهم خراسان آن روز، یعنی هرات و نیشابور، قهستان و فیروزکوه در ولایت غور قرار داشت، برای خوارزمشاهیان که قصد تسلط بر خراسان و قلمرو غوریان را داشتند، از اهمیت بسزایی برخوردار بود. همچنین، زوزن دروازه ورود به کرمان و تسلط بر سواحل دریای عمان محسوب می‌شد و خوارزمشاهیان می‌توانستند با کمک ملوک زوزن، از طریق تسلط بر کرمان و سواحل جنوب بر اتابکان سلغری فارس اعمال نفوذ کنند. دوره خوارزمشاهیان دوره ظهور و

اوج نفوذ ملوک زوزن در تاریخ و سیاست ایران عصر خوارزمشاهی است. خوارزمشاهیان همواره جانب ملوک زوزن را نگه می‌داشتند؛ به نظر می‌رسد خوارزمشاهیان برای تثبیت حاکمیت خود بر خراسان و نیمه جنوبی ایران و همچنین، تعدیل قدرت امرای خوارزمشاهی خراسان، به‌خصوص رقبای خانوادگی، در پی تثبیت مقام حاکمان زوزن خواف خراسان بودند.

ارزیابی نقش ملوک زوزن در سیاست و مناسبات خارجی خوارزمشاهیان و چرایی و چگونگی این نقش‌آفرینی، مسئله اصلی پژوهش حاضر است.

باوجود آنکه باستان‌شناسان و صاحب‌نظران به آثار معماری و هنری زوزن عصر خوارزمشاهی توجه فراوانی داشته‌اند؛ اما ملوک زوزن و نقش و جایگاه آن‌ها در تاریخ عصر خوارزمشاهی از موضوعاتی است که پژوهشگران کمتر بدان توجه کرده‌اند؛ بنابراین، هدف پژوهش حاضر ضمن معرفی ملوک زوزن، بررسی و تبیین نقش آن‌ها در مناسبات خارجی و تحولات سیاسی عصر خوارزمشاهیان است. در این راستا چرایی و چگونگی تعاملات خوارزمشاهیان با ملوک زوزن، فرازونشیب و چالش‌های نقش‌آفرینی ملوک زوزن و پیامدها و دستاوردهای این نقش‌آفرینی در عصر یادشده تبیین شده است.

پژوهش با پایبندی به روش تحقیق تاریخی، به‌صورت کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و در پی پاسخ به این سؤال است: «ملوک زوزن در مناسبات خارجی و وقایع سیاسی عصر خوارزمشاهیان چه نقشی داشتند؟»

شکل ۱: موقعیت شاهراهی زوزن در عصر خوارزمشاهی (لسترنج، ۱۳۸۶)

پیشینه پژوهش

در موضوع زوزن دو گروه با سه رویکرد متفاوت، پژوهش‌هایی انجام دادند: گروه نخست، پژوهشگران محلی حوزه خواف، مانند عرب‌زوزنی (۱۳۸۳) که از منظر جغرافیای تاریخی به زوزن پرداخته و زنگنه قاسم‌آبادی (۱۳۸۹) که از منظر رجال‌شناسی، ضمن معرفی رجال و مشاهیر خواف در دوره اسلامی به بزرگان زوزنی هم توجه کرده است. گروه دوم، پژوهشگرانی است که از جنبه باستان‌شناسی به زوزن توجه کرده‌اند. لندره گدار (۱۳۶۵) در کتاب *آثار ایران* پیشگام مطالعه روی آثار معماری زوزن است که با بازخوانی کتیبه‌های آن، تاریخ ساخت و نیز نقشه بنا را مشخص کرد. پس از گدار، نیز بلر (۱۹۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «The Madrasa at Zuzan, Islamic Architecturs in Eastern Iran on the Eve of Mongol Invasion» ضمن نقد دیدگاه گدار، بنای ماندگار زوزن را مدرسه حنفی می‌داند که با ضمیمه شدن هرات به قلمرو خوارزمشاهی، ملک زوزن برای کارهای عمرانی خویش از معماران غوری هرات بهره گرفته و از سبک معماری آن‌ها تأثیر پذیرفتند (بلر، ۱۳۷۷، ص. ۶۶-۸۹؛ بلر، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۹-۱۵۱).

عدل در «یادداشتی بر مسجد و مدرسه زوزن» به معرفی مسجد ملک زوزن پرداخته است. همچنین، عدل (۱۳۸۷) در مقاله «خطه‌ای باز یافته ملک زوزن در آستانه

حمله مغول»، ضمن معرفی آثار تاریخی زوزن و نقد دیدگاه‌های گدار و بلر، به معرفی آثار معماری «زوزن» پرداخته و بر این نظر است که آثار معماری زوزن، مسجد-مدرسه است که با حملات مغول ناتمام مانده است. خوش‌آهنگ نیز پیشینه زوزن و مسجد تاریخی آن را از منظر باستان‌شناسی بررسی کرده و با تکرار یافته‌های پژوهش عدل، «ملک زوزن» را با عنوان‌هایی چون قوام‌الدین، مؤیدالملک، تاج‌الدین، امین‌الدین و خواجه رضی‌الدین ابوبکر بن علی زوزنی، یک شخص دانسته است؛ در حالی که این برداشت نادرست است (خوش‌آهنگ، ۱۳۸۸). در این اواخر، کاظم‌پور و همکاران (۱۴۰۲)، تزئینات هنری و معماری زوزن را با استناد به یافته‌های باستان‌شناسی یادشده و نیز مطالعات باستان‌شناسی رجبعلی لباف خانیکی بررسی کردند.

این پیشینه به ترتیب از دید جغرافیایی تاریخی، رجال‌شناسی و باستان‌شناسی به بررسی زوزن و معرفی محوطه تاریخی زوزن و آثار معماری و تزئینات هنری آن پرداخته است و همه ملک زوزن را یک شخص می‌دانند؛ حال آنکه هدف ما معرفی ملوک زوزن و تبیین نقش‌آفرینی آن‌ها در رویدادهای تاریخی، سیاست و مناسبات خارجی عصر خوارزمشاهی است نه بررسی جغرافیای تاریخی یا محوطه باستانی زوزن.

در پژوهش حاضر برای نخستین بار به‌طور تخصصی و مستقل، ملوک زوزن معرفی شده و نقش آن‌ها در رویدادهای سیاسی و مناسبات خارجی خوارزمشاهیان تبیین شده است.

ملوک زوزن در عصر خوارزمشاهی

منابع دوره خوارزمشاهی از حاکمان زوزن با عنوان‌هایی چون «خواجه زوزن» (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۱/۳۱۴-۳۱۵)، «وزیر زوزن» (نسوی، ۱۳۸۴، ص ۴۰-۴۲)، «صاحب زوزن» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۱۸۹/۱۲، ۱۹۲، ۱۹۵، ۲۴۷، ۲۶۰-۲۶۵) و «ملک زوزن» (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲/۴۲۶، ۴۴۶؛ منشی کرمانی، ۱۳۶۲، ص. ۱۹-۲۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳/۴۳، ۴۸، ۱۷۰؛ سعدی، ۱۳۶۳، ص. ۹۹) یاد کردند. در ادامه، حاکمان زوزن که در عصر خوارزمشاهی نقش‌آفرینی کردند، معرفی شده است (نمودار ۱):

نصرت‌الدین ابوبکر نخستین ملک زوزن در عصر خوارزمشاهی

نصرت‌الدین ابوبکر بن محمد اُثر نخستین ملک زوزن در عصر خوارزمشاهی است که عنوان «صاحب زوزن» داشت (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۴۰). پس از تسلط تکش خوارزمشاه بر بردسیر کرمان، در ۵۹۳ق ملک خان پسر تکش که حاکم نیشابور بود، نصرت‌الدین را به مقام اتابکی پسرش هندو خان منصوب و آن‌ها را جهت سرکوبی غزها به کرمان فرستاد. هندو خان به بهانه مرگ پدرش به نیشابور بازگشت. صاحب زوزن باوجود اسارت عجمشاه، فرزند ملک دینار غز که در این برهه حاکم غزها بود، موفق به سرکوبی نهایی غزها نشد. نصرت‌الدین، خواجه رضی‌الدین نیشابوری کدخدا و مباشر خود را همراه عجمشاه جهت آوردن کمک به خوارزم فرستاد. تکش در ۵۹۵ق جلال‌الوزراء را از خراسان به کرمان فرستاد. آن‌ها بردسیر را تصرف

و غزها را سرکوب کردند. نصرت‌الدین در ۵۹۶ق در منطقه گرمسیری چیرفت، فوت کرد. خواجه رضی‌الدین جنازه او را به زوزن منتقل کرد (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۱/۳۰۴؛ کرمانی، ۱۳۴۳، ص ۱۹۳-۱۹۴، ۱۹۸-۱۹۹).

خواجه رضی‌الدین نیشابوری دومین ملک زوزن در عصر خوارزمشاهی

خواجه رضی‌الدین با تصرف اموال و خزانه نصرت‌الدین ابوبکر، حاکم زوزن شد و با درخواست کمک از سلطان تکش خوارزمشاه، کرمان را با بغاتکین فرستاده تکش فتح کرد. در شوکت و قدرت او همین بس که «ولایتی معمور و نعمتی بی‌قیاس و حکمی نلفذ و فرمانی قاطع» داشت (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۲۱۸-۲۱۹).

منابع عصر خوارزمشاهی درباره خواجه رضی‌الدین به‌عنوان حاکم زوزن گزارش‌های متفاوت و مبهمی ارائه دادند و او را با حاکمان قبلی (نصرت‌الدین ابوبکر) و بعدی زوزن (مؤیدالملک زوزنی) اشتباه گرفتند؛ چنان‌که از مؤیدالملک زوزنی سومین ملک زوزن با عنوان فرزند دایه «نصرت‌الدین محمد صاحب زوزن» یاد شده که به‌قصد نزدیکی به درگاه خوارزمشاه و به دست گرفتن حکومت زوزن، به ولی‌نعمت خود، یعنی نصرت‌الدین محمد خیانت می‌کند. او نصرت‌الدین را در نزد خوارزمشاه به داشتن عقاید باطنی متهم می‌کند. نصرت‌الدین نیز از ترس مؤاخذه شدن به قلاع اسماعیلی قهستان پناه می‌برد. به‌این‌ترتیب، مؤیدالملک به مراد خویش رسید و سلطان محمد خوارزمشاه او را به مقام «وزارت زوزن» ارتقا داد. سرانجام مؤیدالملک به بهانه شفاعت نصرت‌الدین محمد نزد سلطان محمد، او را به زوزن فراخواند و کور کرد (در حدود ۶۰۳/۶۰۴ق) و ملک زوزن می‌شود (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۴۰-۴۲).

از آنجا که نصرت‌الدین ابوبکر در ۵۹۶ق به مرگ طبیعی درگذشت (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۱۹۸-۱۹۹)، محمد خوارزمشاه در ۶۰۴ق قوام‌الدین زوزنی را به حکومت زوزن منصوب کرد و پس از فتح کرمان و هرموز (بین ۶۰۷ تا ۶۱۰ق) به او لقب «مؤیدالملک» و «ملک» داد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۶۰/۱۲؛ فصیحی خوافی، ۱۳۴۰، ج. ۲۸۱/۲)، می‌توان به این نتیجه رسید که بین سال‌های ۵۹۶ تا ۶۰۴ق به احتمال زیاد خواجه رضی‌الدین نیشابوری حاکم زوزن بود که به‌عنوان «صاحب جدید زوزن» به اسماعیلیان تمایل داشت و هنگامی که قلمرو او در ۶۰۰ق که غوریان به قهستان حمله کردند، مورد هجوم قرار گرفت، تابعیت غوریان را پذیرفت و باعث شد اتهام باطنی به او بزنند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۱۸۹/۱۲).

براین‌اساس، روایت نسوی درباره نصرت‌الدین ابوبکر درست نیست؛ بلکه صحیح‌تر آن است که گفته شود ملک قوام‌الدین در دربار خوارزمشاه علیه خواجه رضی‌الدین توطئه کرد. همچنین، سخن عدل که در مجموع «ملک زوزن» را فقط یک شخص می‌داند نیز نادرست است (عدل، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۵، ۱۰۸ به نقل از کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۴۷).^۱ با پذیرش روایت منحصر به فرد کرمانی که «شجاع‌الدین زوزنی» را فرزند و قائم مقام رضی‌الدین نیشابوری معرفی می‌کند که پس از مرگ پدر ازسوی محمد خوارزمشاه جانشین پدر شد و تا آستانه هجوم چنگیز بر سر کار بود (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۲۲۲)، به بسیاری از ابهام‌ها درباره ملوک زوزن پاسخ داده می‌شود. به نظر می‌رسد

که خوارزمشاه پس از برکناری خواجه رضی‌الدین - چه به بهانه تصرف خزانه اتابک نصرت‌الدین^۲ در ۵۹۶ق و چه به دلیل ضعف وی در تسلط بر غزها و تصرف کرمان و چه به دلیل داشتن اعتقادات اسماعیلی - در حدود ۶۰۴ق، ملک قوام‌الدین را به حکومت زوزن منصوب، و شجاع‌الدین ابوالقاسم را نیز به‌عنوان سپهسالار وی منصوب کرد.

سومین و مشهورترین ملک زوزن در عصر خوارزمشاهی

ملک قوام‌الدین ابی‌بکر بن علی زوزنی مشهورترین ملک زوزن، و بانی مسجد ملک است که منابع عصر خوارزمشاهی، القابی چون قوام‌الدین (مستوفی، ۱۳۸۷، ۴۹۱)، مؤیدالملک (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۴۰-۴۲)، امین‌الدین (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۶۰/۱۲-۲۶۳)، اجل (مستوفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۱)، ملک معظم (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۴۷-۴۸) برای او ذکر کردند.

به نوشته ابن‌اثیر، در ۶۰۴ق، محمد خوارزمشاه قبل از آنکه به جنگ قراخانیان در مشرق برود، برای سامان بخشیدن به اوضاع خراسان، نیشابور را به امیر کرلک خان که از خویشان مادری‌اش، زوزن را به امیر امین‌الدین ابوبکر (قوام‌الدین زوزنی)، جام را به امیر جلدک و هرات را به امیر عزالدین حسین بن خرمیل سپرد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۶۰/۱۲).

براین‌اساس سلطان محمد خوارزمشاه برای تسلط بر خراسان و تثبیت حکومت خوارزمشاهیان، سعی کرد با ارتقا جایگاه برخی از والیان محلی از جمله

۴۸. همین برداشت سبب شده که پژوهشگران بعدی که به نوشته عدل استناد و این اشتباه تاریخی را تکرار کنند.

۲. بازگشت جلال‌الوزراء به خوارزم پس از آمدن خواجه رضی‌به کرمان و سرانجام، آمدن حسام‌الدین عمر حاجب از خوارزم به کرمان و بازگشت اجباری خواجه رضی‌الدین شبانه به زوزن (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۱۹۷-۲۰۰)، مؤید این است که از نظر خوارزمشاهیان خواجه رضی با تصرف خزانه اتابک نصرت‌الدین مرتکب جرم شده است.

۱. «پس این ملک قوام‌الدین، مؤیدالملک، تاج‌الدین، امین‌الدین، خواجه رضی‌الدین ابوبکر بن علی، زوزنی، نیشابوری، اجل، ملک زوزن، ملک معظم، که [محمد] خوارزمشاه او را چنین نامیده، که بوده است؟!» (نک: عدل، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۵، ۱۰۸). شایان ذکر است که افضل‌الدین کرمانی در این بخش از کتاب خود که گزارش فتح کرمان توسط قوام‌الدین زوزنی است، القاب وی را «ملک معظم قوام‌الدین و الدین» ثبت کرده و ذکری از القاب دیگر نیست (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۴۷-۴۸).

کرمان بود (از حدود ۶۰۷ تا ۶۱۵ق)، حاکمیت خوارزمشاهیان را از کرمان تا سواحل مکران و سند توسعه داد.

از جمله اقدامات عمرانی ملک زوزن مؤیدالملک، ساخت «قلعه قاهره» زوزن بود. «قلعه‌ای که آتش پاسبان از غایت بلندی آن به شکل ستارگان در نظر می‌آمد» (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۹۱). قلعه قاهره زوزن و قلعه سلامه (سلومد زوزن) از جمله محل‌هایی بودند که خوارزمشاهیان به واسطه اعتمادی که به ملوک زوزن داشتند، مخالفان سیاسی خود را در آن زندانی می‌کردند (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲، ۴۱۸-۴۲۲).

اختیارالدین چهارمین ملک زوزن عصر خوارزمشاهی
پس از ملک قوام‌الدین مؤیدالملک زوزنی، محمد خوارزمشاه، اختیارالدین پسر او را حاکم زوزن و کرمان کرد. او با توطئه شجاع‌الدین ابوالقاسم اعور زوزنی در ۶۱۶ق برکنار و زندانی شد و خوارزمشاه حکومت کرمان را به شجاع‌الدین سپرد (مستوفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۱، ۴۹۵-۴۹۶؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ص. ۱۴۷). سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه وقتی شنید سپاهیان مغول در تعقیب او عازم نیشابور هستند، در ۱۵ ذی‌حجه ۶۱۷ق از نیشابور عازم غزنین شد. هنگامی که به زوزن رسید، خواست برای رفع خستگی و گرفتن نفسی تازه، وارد قلعه زوزن شود. عین‌الملک داماد ملک زوزن و محافظ قلعه، مانع از ورود او به قلعه شد،^۱ چون سپاهیان مغول در تعقیب جلال‌الدین بودند، ورود او را به زوزن مصلحت نمی‌دانست. سرانجام جلال‌الدین، با تقویت سپاهیان با تقسیم خزانه ملک زوزن عازم غزنین شد (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۹۱-۹۲).

شجاع‌الدین ابوالقاسم اعور پنجمین و آخرین ملک

والی زوزن و احیا و ایجاد مراکز جدید قدرت در خراسان، موازنه قدرت را در قلمرو خود حفظ و از این طریق وفاداری‌های جدیدی برای خوارزمشاهیان ایجاد کند و اهداف توسعه‌طلبی خود را در جنوب و غرب امپراتوری در پی گیرد.

هنگامی که سلطان محمد خوارزمشاه ولایات عراق عجم را تصرف کرد (حدود ۶۱۴ق)، حکومت کرمان را به پسر خود رکن‌الدین ازلاغ داد و منصب لتابکی و امیری درگاه او را به ملک زوزن، قوام‌الدین داد. ملک زوزن، پسر خود اختیارالدین را در کرمان به نیابت گذاشت و به اردوی خوارزمشاه به عراق عجم رفت. در عراق عجم رفتار ملک زوزن با اطرافیان رکن‌الدین ازلاغ، از جمله عمادالملک ساوجی، وزیر خوارزمشاه مناسب نبود. ملک زوزن شاهزاده را از نزدیکی به وزیر و اطرافیان او بر حذر داشت. این باعث شد عمادالملک ساوجی و اطرافیان او، ملک زوزن را با زهر از بین ببرند (منشی کرمانی، ۱۳۶۲، ص. ۲۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۴۸۳-۴۹؛ تنوی، ۱۳۸۲، ج. ۶، ۳۷۹۹).

به نوشته جوینی، سلطان محمد خوارزمشاه هنگامی که از عراق بازمی‌گشت، حکومت کرمان را به پسرش رکن‌الدین سپرد و عمادالملک ساوجی را به عنوان اتابک وی برای تدبیر امور فرستاد؛ امرای عراق علیه رکن‌الدین که در ری بود شورش کردند که سرکوب شدند. در این حین سلطان محمد در ماوراءالنهر از مغولان شکست خورد، به عراق عجم آمد (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲۵۸۲). به نظر می‌رسد پس از این جریان، ملک قوام‌الدین زوزنی را به عنوان لتلبک رکن‌الدین برگزید و این برای عمادالملک ساوجی خوشایند نبود و قوام‌الدین زوزنی را در حدود اواخر ۶۱۴ یا اوایل ۶۱۵ق به زهر کشت. ملک معظم مؤیدالملک قوام‌الدین ابوبکر زوزنی، در نه سالی که حاکم

^۱ جوینی می‌نویسد: «فی الجملة چون از کرم خله‌ی بزرگان وفادار زوزن، روزن غدر گشاده یافت به مابیزناباد رسید و حرکت کرد تا به مضافات هرات رسید و به غزنین رفت» (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲، ۴۷۶).

زوزن عصر خوارزمشاهی

غیاث‌الدین پیرشاه پس از مرگ پدرش سلطان محمد خوارزمشاه، راهی کرمان شد. شجاع‌الدین ابوالقاسم، او را به «قلعه گواشیر» راه نداد. غیاث‌الدین عازم عراق عجم شد و با پیوستن براق حاجب به او، به اتفاق به قلمرو لتلیک سعد حاکم فارس هجوم بردند. در این حین، میان براق و تاج‌الدین کریم الشرق - وزیر غیاث‌الدین - تیره شد. براق از آن‌ها جدا و عازم هندوستان شد (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲/۵۲۳-۵۲۷).

براق در کرمان نماینده‌ای برای تأمین «علوفه» نزد شجاع‌الدین ابوالقاسم اعور زوزنی فرستاد، شجاع‌الدین به قصد تصرف اموال براق و بردگان ختائی،^۱ در جیرفت با براق جنگید. شجاع‌الدین اسیر و کشته شد. براق بر شهر بردسیر مستولی شد (۱۹۶۱ق)؛^۲ اما به علت مقاومت پسر شجاع‌الدین زوزنی، موفق به فتح قلعه گواشیر نشد. درحالی که براق قلعه را در محاصره داشت، سلطان جلال‌الدین از هندوستان به کرمان آمد. جلال‌الدین حکومت کرمان را به براق داد و پسر شجاع‌الدین را حاکم طبرس کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳/۵۱-۵۲؛ کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۶۶۳-۶۶۴؛ خواندمیر، ۱۳۵۳، ج. ۳/۶۶۶-۶۶۷؛ جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۳/۵۲۸-۵۳۱؛ وزیری، ۱۳۷۰، ص. ۴۲۶-۴۲۷؛ مستوفی، ۱۳۸۷، ص. ۵۲۸-۵۲۹). این واقعه به منزله پایان حکومت ملوک زوزن بر کرمان و سواحل جنوبی ایران و نیز حیات سیاسی آن‌ها در عصر خوارزمشاهی است.

زمینه‌های نقش‌آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خارجی خوارزمشاهیان

زمینه‌های نقش‌آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خارجی عصر خوارزمشاهی را باید در علل و چرایی روابط خوارزمشاهیان با دولت‌های هم‌عصر و هم‌جوار، مانند غوریان و اسماعیلیان قهستان بررسی کرد. درباره علل و چرایی رابطه غوریان و خوارزمشاهیان، دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده است، از جمله تحریکات ناصر، خلیفه عباسی، که غوریان را علیه خوارزمشاهیان برمی‌انگیخت (جوینی، ۱۳۷۰، ج. ۲/۸۶؛ رک: قفس اوغلی، ۱۳۶۷، ص. ۲۶۳-۲۷۰)؛ سیاست‌های راهبردی دو طرف برای تسلط بر خراسان و نیز نزاع‌های خانوادگی خوارزمشاهیان، پناهندگی برخی از آن‌ها به غوریان و دامن زدن غوریان به این اختلافات (فروغی ابری، ۱۳۸۵، ص. ۵۰-۵۱، ۵۵).

به نظر می‌رسد تسلط بر قهستان و انگیزه‌های اقتصادی و تجاری نقش اصلی و تعیین‌کننده در مناسبات خوارزمشاهیان و غوریان داشته است؛ چراکه همواره تسلط بر هرات از اهداف و آرزوهای خوارزمشاهیان بود که غوریان آن را در اختیار داشتند و توسط خاندان مرغنی،^۳ عزالدین عمر مرغنی (متوفی حدود ۶۰۰ق) که از خویشان پدری سلطان غیاث‌الدین محمد سام غوری (۵۵۸-۵۹۹ق) بود، اداره می‌شد و برای غوریان و بعد جانشینان آن‌ها^۴ نیز

۳. «مرغنی» (شکل ۲) محلی در شهر هرات که منارها و مقبره علیشیر نوائی در آن قرار گرفته و در گذشته به «خیابان» هرات مشهور بود و امروزه به «سرک منارها» مسماست (نصیری، ۱۳۸۹، ص. ۱۹).

۴. خاندان مرغنی که در عصر مغول و ایلخانی با تابعیت از چنگیز خان و جانشینانش با عنوان ملوک گرت (۶۴۳-۷۸۳ق) هرات شناخته شدند و به مانند ملوک زوزن در عصر خوارزمشاهی، آن‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای در مناسبات عصر ایلخانی داشتند (سیفی هروی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۸-).

۱. حافظ ابرو قصدش را تصاحب پریچهرگان ختائی و خواندمیر طمع در تصرف اموال براق می‌آورد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳/۵۳؛ خواندمیر، ۱۳۵۳، ج. ۳/۶۶-۶۷).

۲. حافظ ابرو سال تسلط براق بر کرمان را ۶۲۱ق می‌داند و می‌نویسد: «در ۶۲۳ براق سپاهیان ملک زوزن را که در ۶۲۱ به اسارت در آمده بودند، را کشت» (حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳/۵۲-۵۴).

تسلط بر منافع اقتصادی و تجاری قهستان و مراکز آن، مانند تون، گناباد، قاینات و زوزن (مناطق پنبه‌خیز و تولید ابریشم و مسیرهای مهم تجاری منتهی به سرزمین غوریان که در سیطره اسماعیلیان و ملوک زوزن بودند) از سیاست‌های راهبردی خود می‌دانستند، موضوعی که منابع نیز آن را تأیید می‌کنند (رک: جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۱-۱۲۲/۱، ۱۲۳-۱۸۴، ۱۸۵-۱۸۵). همچنین، گیاه «رویناس» که در ولایت خواف و به‌ویژه

زوزن تولید می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۱، ص. ۲۱۹) و رنگ سرخ آن در کارگاه‌های جامه‌بافی هرات و توابع آن برای رنگ‌آمیزی پارچه‌های پنبه‌ای و ابریشمی توسط پارچه‌بافان کاربرد داشت، ماده‌ای مهم در صنعت پارچه‌سازی بود (سفی هروی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۰، ۱۳۸، ۱۴۴-۱۴۹؛ واله اصفهانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۳؛ پطروشفسکی، ۱۳۴۴، ص. ۳۲۸، ۳۳۸-۳۳۹).

شکل ۲: مرغن هرات که امروزه به سرک منارها مسمی است (منبع: آرشیو نگارنده مرداد ۱۳۸۹)

پناهنده شدن مخالفان سیاسی دو طرف به دیگری نمی‌تواند دلیل تعیین‌کننده‌ای در روابط آن‌ها باشد؛ چراکه این جزو سیاست فریب محسوب می‌شد؛ چنان‌که حسین مرغنی برادر عزالدین عمر، نماینده سیاسی سلطان غیاث‌الدین غوری در دربار سلطان محمد خوارزمشاه بود. در ۵۹۸ق که مذاکرات صلح خوارزمشاهیان با غوریان به شکست انجامید، حسین مرغنی زندانی و هرات محاصره شد. علت محاصره، پناهنده شدن برادران خوارزمشاه به دربار غوریان و سوءاستفاده آن‌ها از اعتماد عمر مرغنی ذکر شده است. عمر مرغنی نیروهایی در اختیار آن‌ها قرار داد تا با دشمن مشترکشان، یعنی سلطان محمد خوارزمشاه،

بجنگند؛ اما غافل از اینکه آن‌ها با هماهنگی خوارزمشاه به هرات پناهنده شدند. حسین مرغنی به‌طور اتفاقی توسط یکی از خوارزمیان از مفاد ناخواسته «امیر الحاجی» برادر سلطان محمد خوارزمشاه مبنی بر محاصره هرات، آگاهی یافت و محارمانه از زندان به هرات اطلاع داد. عمر مرغنی توطئه‌گران را دستگیر کرد. سرانجام با رسیدن نیروی کمکی به عزالدین عمر، محمد خوارزمشاه که چهل روز هرات را در محاصره داشت، با گرفتن مبلغی باج، مجبور به ترک هرات شد (ابن‌ثیر، بی‌تا، ج. ۲۷۲/۲۴). با مرگ عزالدین عمر، هرات به آلب غازی واگذار شد و خوارزمشاه در رجب و شعبان ۶۰۰ق هرات را دوباره

۱۵۱؛ خواندمیر، ۱۳۵۳، ج. ۳/ ۳۶۷-۳۶۸؛ زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج.

۳۵۸/۱-۳۶۰؛ ابن‌ثیر، بی‌تا، ج. ۲۴/ ۲۴۴-۲۴۵).

محاصره کرد (ابن اثیر، بی تا، ج. ۱۳/۲۵-۱۴).

موقعیت شاهراهی و تجاری ولایت خواف به مرکزیت زوزن که در ناحیه مرکزی و کانونی قرار داشت و از طریق آن می شد بر مراکز اصلی خراسان، مانند قهستان، هرات و نیشابور و نیز بر کرمان و سیستان نظارت کرد؛ برای غوریان و خوارزمشاهیان حیاتی بود؛ چراکه زوزن دروازه ورود به نیشابور و قهستان و قهستان دروازه ورود به کرمان و کرمان دروازه ورود به سواحل جنوبی و سیستان بود. کرمان، فارس، سیستان، کرانه ها و جزایر ساحلی خلیج فارس و دریای عمان در این زمان زیر سلطه غزاها، اتابکان سلغری، ملوک شبانکاره و ملوک هرموز و ملوک سیستان بود. خوارزمشاهیان، اتابکان سلغری، ملوک شبانکاره و غزاها همیشه منتظر فرصتی بودند تا با تسلط بر کرمان از درآمدهای هنگفت تجاری نواحی یادشده بهره مند شوند. خوارزمشاهیان و غوریان نیز تلاش داشتند تا برای پیشبرد اهداف خود در این نواحی، حاکمان زوزن را به کار گیرند که در این بین، خوارزمشاهیان از غوریان موفق تر بودند.

نقش آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خوارزمشاهیان

با غوریان

در مناسبات خوارزمشاهیان با غوریان که از اوایل سده پنجم تا سال ۶۱۲ق حکومت می کردند (باسورث، ۱۳۸۱، ص. ۵۶۶)، در دو مقطع زمانی، نقش ملوک زوزن چشمگیر است. نخست، در مسئله قهستان، یعنی هنگامی که علاءالدین محمد بن ابوعلی در ۶۰۰ق، به دستور شهابالدین غوری (۵۹۹-۶۰۲ق)، برای تصرف قلاع اسماعیلیان، به قهستان هجوم برد. قلمرو خواجه رضی الدین ملک زوزن نیز به تصرف غوریان درآمد و ملک زوزن از غوریان تبعیت کرد. سرلنجام در حین محاصره قلین، خبر مرگ

شهابالدین غوری (۶۰۲ق) شایع شد. سردار غوری از مردم قاین «۶۰ هزار دینار رکنی» گرفت و پس از تصرف «دژ کاخک» گناباد، به هرات و فیروزکوه بازگشت (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۱۸۹/۱). چنین به نظر می رسد که پس از این واقعه، خواجه رضی الدین به باطنی بودن متهم و از حکومت زوزن به دستور خوارزمشاهیان برکنار شد، هرچند فرقانی بر این نظر است که غوریان با متحدان زوزنی خود، به قهستان هجوم آوردند (فرقانی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۴).

با توجه به همسایگی زوزن با سرزمین قهستان که عرصه فعالیت اسماعیلیان بود، به نظر، گرایش خواجه رضی الدین به آیین باطنی، گزاره ای پذیرفتنی باشد.

دومین مسئله ای که نقش ملوک زوزن در آن درخور تأمل است، هرات است. پس از مرگ سلطان غیاث الدین محمد غوری، ملک عزلالدین حسین بن خرمیل که حاکم هرات ازجانب غوریان بود با فرستادن نماینده ای به خدمت سلطان محمد، تابعیت خوارزمشاهیان را پذیرفت. سلطان محمد در جمادی الاول ۶۰۳ق وارد شهر هرات شد و به پاس این خدمت، حسین بن خرمیل را حاکم هرات کرد. پس از آنکه خبر اسارت محمد خوارزمشاه، در جنگ با قراختائیان شایع شد، حسین بن خرمیل بار دیگر خطبه و سکه را به نام غوریان کرد. غوریان که دیگر اعتمادی به او نداشتند، درصدد دفع او برآمدند. حسین بن خرمیل، به ارکان دولت خوارزمشاهی در خراسان متوسل شد. پس از این چون بی ثباتی رأی وی در اطاعت از خوارزمشاهیان ثابت شد، به دستور خوارزمشاه، ملک زوزن، قوام الدین ابوبکر به اتفاق دیگر امرا، او را دستگیر و در قلعه سلومد خواف -از قلاع زوزن- زندانی و پس از چندی کشت و سر او را به خوارزم فرستاد (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۴۱۸/۲-۴۲۲).

ظاهراً وزیر ملک عزلالدین حسین بن خرمیل، یعنی «خواجه سعدالدین ترمذی» که مخالف تسلیم شهر هرات

به خوارزمشاهیان بود، دروازه‌های هرات را بر روی سپاهیان خوارزمشاهی بست. سرانجام پس از یازده ماه محاصره، هنگامی که خوارزمشاه به هرات آمد (۶۰۳ق)، شهر تصرف شد (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۳۰۷/۱).

علاوه بر این، بدرفتاری سپاهیان خوارزمشاهی و تنبیه آن‌ها از سوی ملک عزالدین حسین بن خرمیل، بهانه‌ای شد تا محمد خوارزمشاه، امیر جلدک، حاکم جام را مأمور دستگیری او کند. حسین بن خرمیل با وجود مخالفت «خواجه صاحب»، وزیر خود، از هرات به استقبال امیر جلدک بیرون شد؛ اما دستگیر شد. پس از این، خواجه صاحب خطبه به نام غیاث‌الدین محمود غوری کرد. با دستور سلطان محمد خوارزمشاه، «کزک» والی نیشابور و «امین‌الدین ابوبکر»، صاحب زوزن مأمور تصرف هرات شدند. دراثنا محاصره هرات، خبر اسارت محمد خوارزمشاه در جنگ با قراخانیان شایع شد. کزک به نیشابور بازگشت. صاحب زوزن، محاصره هرات را ادامه داد. سرانجام، محمد خوارزمشاه، پس از آزادی، به اتفاق صاحب زوزن، هرات را در ۶۰۵ق تصرف کرد و به امیر ملک، دائی خود سپرد. امیر ملک همراه ملک زوزن به غور و فیروزکوه حمله کرد و علیشاه برادر شورشی خوارزمشاه را که به غوریان پناه برده بود، دستگیر کرد و به اقتدار غوریان در ۶۱۲ق پایان داد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۲۴۷/۱۲، ۲۶۰-۲۶۵؛ الذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۷/۴۳؛ ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۲۲/۵). به این ترتیب، خوارزمشاهیان تصرف هرات و غلبه بر غوریان را مدیون ملوک زوزن بودند.

قفس اوغلی در تحلیل مقاومت خواجه صاحب، معتقد است که وی بر استحکامات شهر هرات تکیه داشت (قفس اوغلی، ۱۳۶۷، ص. ۲۰۹-۲۱۱). به نظر چنین می‌رسد که خواجه صاحب از قدرت خوارزمشاهیان ارزیابی درستی نداشته و بر این باور بوده که حملات خوارزمشاهیان مقطعی است و

غوریان می‌توانند مانند دفعات گذشته با سامان دادن به خودشان حملات را خنثی سازند.

در هنگام فتح هرات توسط محمد خوارزمشاه، قاضی هرات، صاعد بن فضل، که به دستور ابن‌خرمیل از هرات اخراج و به سلطان غیاث‌الدین محمود غوری پناهنده شده بود، به هرات بازگشت؛ محمد خوارزمشاه، قاضی هرات را به تحریک ابن‌خرمیل که او را از طرفداران غوریان می‌دانست، به قلعه زوزن تبعید کرد و مسند قضاوت هرات را به صفی‌الدین ابوبکر بن محمد سرخسی سپرد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۴۷، ۲۲۸/۱۲). در واقع خوارزمشاهیان به واسطه اعتمادی که به ملوک زوزن داشتند، و همچنین آبروه‌ای گرم و خشک زوزن که برای تنبیه مخالفان مناسب بود، زندانیان سیاسی خود را به زوزن تبعید می‌کردند و در قلاع آن نگه می‌داشتند.

نقش آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خوارزمشاهیان با غزان کرمان

هنگامی که سلطان تکش نیشابور را از دست طغانشاه پسر مؤید آی‌آبه و فرزند او سنجر شاه بیرون آورد، به پسرش ملک خان داد (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۳۰۴/۱-۳۰۵) و پس از تسلط تکش بر بردسیر، ملک خان پسر خود هندو خان را به کرمان فرستاد و امیر نصرت‌الدین محمد اُتر، صاحب زوزن را به عنوان اتابک او منصوب کرد. در ۵۹۳ق، هندو خان با جلال‌الوزراء جمال‌الدین که وزیر پدرش بود، به سوی طبرس حرکت کرد و امیر نصرت‌الدین و خواجه رضی‌الدین نیشابوری از راه راور عازم کرمان شدند. میان سپاهیان خوارزم و زوزن، اتفاق‌نظری برای سرکوب غزها حاصل نشد. هندو خان به بهانه مرگ ملک خان به نیشابور بازگشت. سپاهیان ملک زوزن بردسیر را محاصره کردند. صاحب زوزن با وجود تصرف بم و اسارت عجمشاه، موفق به سرکوبی

شبان به زوزن بازگشت (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۱۹۷-۲۰۰؛ کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۶-۷).

غرها که پس از مرگ سلطان‌شاه خوارزمشاه (۵۸۹ق)، بار دیگر از سرخس به کرمان آمدند، از ضعف خواجه رضی‌الدین صاحب جدید زوزن و حسام‌الدین عمر حاجب، بهره بردند و حصار بردسیر را محاصره کردند؛ در این حین حسام‌الدین فوت کرد. وزیر کرمان، ناصح‌الدین ابوظهیر^۲ به اتفاق بزرگان کرمان از ملک «قطب‌الدین مبارز ایچی»، از ملوک شبانکاره خواست تا غرها را سرکوب کند (حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳۷/۳-۳۹).

ملک قطب‌الدین مبارز با شکست دادن غرها، نظام‌الدین محمود را به نیلبت از خود، حاکم کرمان کرد. او پس از چندی شروع به تصرف و مصادره اموال مردم کرد. مردم علیه او شوریدند و از خوارزمشاه خواستند، عجمشاه را به کرمان بفرستد. پس از آمدن عجمشاه، غرها به خدمت او درآمدند و نظام‌الدین محمود ایگی را دستگیر و در ۵۹۹ق به نزد اتابک سعد به فارس فرستادند. پس از تسلط مجدد عجمشاه بر کرمان، اتابک سعد، امیر عزالدین فضلون را به کرمان فرستاد. شبانه عجمشاه و غرها به بم گریختند. اتابک سعد به کرمان آمد و برادرزاده‌اش ملک عمادالدین محمد بن زیدان را در کرمان به نیلبت از خود گذاشت. در این اثنا خواجه رضی‌الدین نیشابوری و «بدرالدین تغان»^۳ تلاشی ناموفق برای تسلط بر کرمان داشتند (۶۰۱ق) (منشی کرمانی، ۱۳۶۲، ص. ۱۹-۲۰).

نهایی غرها نشد؛ بنابراین، خواجه رضی‌الدین را در جمادی‌الثانی ۵۹۳ق برای آوردن نیروی کمکی، به خوارزم فرستاد و عجمشاه^۱ را نیز به عنوان اسیر همراه او به خوارزم فرستاد (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۱۹۳-۱۹۴).

اختلافات خانوادگی خوارزمشاهیان بر سر تصاحب قدرت، باعث شد که هندو خان مرگ ملک خان را بهانه کند و به نیشابور بازگردد؛ زیرا هندو خان پس از پدر، مقام ولیعهدی تکش را از آن خود می‌دانست، سرانجام نیز پس از به قدرت رسیدن عمویش سلطان محمد، از او اطاعت نکرد و به ممالک غور پناه برد و در حدود بامیان کشته شد (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج. ۱/۳۰۴-۳۰۵).

تکش خوارزمشاه، در ۵۹۵ق جلال‌الوزراء جمال‌الدین را از خراسان به کمک نصرت‌الدین ابوبکر صاحب زوزن فرستاد. غرها که توانایی مقابله را نداشتند، از بردسیر به جانب سرخس به خدمت سلطان‌شاه خوارزمشاه رفتند. صاحب زوزن و جلال‌الوزراء ضمن تصرف بردسیر، به نابسامانی‌های ایجادشده توسط غرها، سامان دادند. در زمستان ۵۹۶ق که به منطقه گرمسیری جیرفت بازگشتند، نصرت‌الدین ابوبکر در آنجا فوت کرد. خواجه رضی‌الدین نیشابوری پس از فارغ شدن از مراسم تعزیه لتلبک نصرت‌الدین ابوبکر، از زوزن به کرمان آمد (حدود ۵۹۷ق). جلال‌الوزراء حکومت کرمان را به او سپرد و به خوارزم بازگشت. در این حین از جانب خوارزم حسام‌الدین عمر حاجب به کرمان آمد. خواجه رضی‌الدین

۳. اتابک سعد در آخر جمادی‌الثانی ۶۰۵ق به حدود کرمان رسید و روز شنبه اول رجب وارد بردسیر شد و بر تخت قاوردی مستولی شد (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۳). به دلیل غارتگری‌های فراوان خواجه رضی‌الدین و تغاتکین در کرمان و بردسیر، مردم و بزرگان دست کمک به سوی اتابک سعد دراز کردند (کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۲۱۹-۲۲۱).

۱. خاتون بزرگ علاء‌الدین تکش خوارزمشاه که ظاهراً از خویشان طغان‌شاه و ملک مؤید آی‌آبه بود از عجمشاه پسر ملک دینار غز که داماد ملک مؤید بود، حمایت کرد. پس از مرگ تکش و خاتون او در ۵۹۶ق، عجمشاه با غرها به کرمان بازگشت (کرمانی، ۱۳۴۳، پاورقی، ص. ۲۰۹-۲۱۰).

۲. به دنبال بازگشت جلال‌الوزراء از کرمان، از دربار خوارزم «شخصی نامعلوم را به کرمان فرستادند چون بومی شوم یعنی حاجب عمر ناخوش منکر بی‌بصیرت بی‌بصر» (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۶-۷).

نقش آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خوارزمشاهیان با سلغریان فارس

کرمان محل مناقشه خوارزمشاهیان و سلغریان بود. در حدود ۶۰۲ق، ملوک شبانکاره جیرفت و بم را در اختیار گرفت، نرماشیر در تصرف غزها و کوبنان و همچنین، راور، بهاباد، خبیص و سرحدات خراسان در اختیار ملک زوزن خواجه رضی‌الدین نیشابوری و کارگزاران خوارزمشاهی بود. اتابک سعد از حدود ۶۰۲ تا ۶۰۷ق به‌ترتیب، فخرالدین بندقه (در جمادی‌الاول ۶۰۲ق)، فخرالدین عباس (در غره شوال ۶۰۴ق)، عزل‌الدین لالابیک سعدالدین (در ۶۰۵ق) و محمد بن زیدان (در ۶۰۷ق) را حاکم کرمان کرد. سرانجام عمادالدین محمد بن زیدان مغضوب اتابک سعد واقع شد و به خوارزمشاهیان پناه برد (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳-۱۶، ۱۹، ۴۳-۴۶؛ کرمانی، ۱۳۴۳، ص. ۲۲۰-۲۲۱؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۳۹-۴۳؛ تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۳۷۹۵-۳۷۹۶). با رفتن عمادالدین به خدمت خوارزمشاه و استیلای ملک زوزن بر کرمان، دوره حاکمیت اتابکان سلغری فارس بر کرمان خاتمه یافت (کرمانی، ۱۳۹۱، تحشیه، ص. ۵۴).

سلطان محمد خوارزمشاه، مقدم ملک عمادالدین را گرامی داشت؛ اما از آنجاکه حکومت کرمان به ملک معظم، قوام‌الدین زوزنی پس از پیروزی محمد خوارزمشاه بر قراخانیان داده شده بود، خوارزمشاه به عمادالدین وعده حکومت فارس را داد. عمادالدین نزدیک به یک سال در سمرقند و خراسان در انتظار حکومت فارس ماند (کرمانی، ۱۳۹۱، ص. ۴۷؛ نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۴۰-۴۲؛ ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج. ۵/۱۲۹؛

خسرویگی، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۱-۲۳۵).

ازجمله وقایعی که قوام‌الدین زوزنی ملک زوزن در آن خوش درخشید، این بود که در ۶۱۴ق که سلطان محمد خوارزمشاه عازم جنگ با خلیفه ناصر شد، در دامغان خبر پیشروی اتابک سعد بن زنگی به‌قصد تصرف عراق عجم تا ری را دریافت کرد. به همین دلیل به مقابله با او رفت و اتابک سعد را شکست داد و به اسارت درآورد. اتابک سعد به ملک زوزن متوسل شد. با وساطت ملک زوزن، ضمن تزویج «ملکه خاتون» دختر لتلیک سعد با سلطان جلال‌الدین و نگهداری «زنگی» پسر اتابک سعد در دربار خوارزمشاهیان، اتابک آزاد و در حکومت فارس ابقا شد و پذیرفت که سالانه یک‌سوم درآمد فارس را به خزانه خوارزم بفرستد و قلاع اصطخر و اشکنوان را تسلیم کارگزاران خوارزمشاهیان کند (جوینی، ۱۳۸۶، ج. ۲/۴۴۶؛ یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۱۱۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۲/۱۶۹-۱۷۱؛ خواندمیر، ۱۳۵۳، ج. ۲/۵۶۲-۵۶۱؛ حسینی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۳).

نقش آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خوارزمشاهیان با ملوک شبانکاره و هرموز

در رمضان ۶۰۹ق ملک قوام‌الدین زوزنی مشهور به «خواجه زوزن»^۱ به دستور محمد خوارزمشاه، از راه سیستان با نصرت‌الدین کبودجامه، با سپاهیان سیستان، به فرماندهی «شهاب‌الدین محمود»، به کرمان هجوم برد و در اواخر شوال ولایت گرمسیر جیرفت و مغون^۲ را از شبانکاره پس گرفت. در اواخر ذی‌قعدة ۶۰۹ق نیز غزها را در بم محاصره و وادار به تسلیم کرد و

۲. مغون از شهرهای کرمان است که از جیرفت تا فارس و مغون دو منزل است و از آنجا تا ولاشجرد یک منزل است که از حد آن و ولاشجرد تا ناحیه هرموز نیل و زیره می‌کارند و درختان خرما بسیار دارد (جهانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۲۹، ۱۳۱-۱۳۲).

۱. منظور از خواجه زوزن همان ملک مؤیدالملک قوام‌الدین زوزنی است و اینکه ملک‌الشعرا بهار منظور از خواجه زوزن را خواجه رضی‌الدین نوشته درست نیست (بهار، ۱۳۶۶، پاورقی، ص. ۳۹۳).

برای تثبیت پیروزی‌اش تا آخر ماه محرم ۶۱۰ ق در ساردویه از توابع جیرفت ماند؛ سپس از آنجا به بافت رفت، و در اول صفر ۶۱۰ ق، ملک زوزن، به دستور محمد خوارزمشاه، نصرت‌الدین کبودجامه را کشت، و دهم صفر وارد شهر بردسیر، دارالملک کرمان شد. پس از این، عمادالدین از دربار خوارزم از راه طبس به کرمان بازگشت؛ ملک زوزن پس از تصرف کرمان، به همت شجاع‌الدین ابوالقاسم اعور، سپاه‌سالار خود، نواحی مکران و هرموز را نیز تصرف کرد. حاکم هرموز تا «قلهات» -شهر بندری در سواحل دریای عمان- نفوذ داشت. ملک زوزن غنایم هنگفتی به خوارزم فرستاد (کرم‌لنی، ۱۳۹۱، ص. ۴۷-۴۸؛ ابن‌لثیر، ۱۳۸۵، ج. ۳۰۳/۱۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۴۸-۴۳/۳؛ بهار، ۱۳۶۶، ص. ۳۹۳؛ فصیحی، ۱۳۴۰، ج. ۲۸۱/۲؛ مستوفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۱).

در جمادی‌الثانی ۶۱۰ ق گروهی از سپاهیان ملک زوزن به دستور وی به فارس هجوم بردند. هنگامی که قصد محاصره حصار را کردند، گروهی از سپاهیان ملک زوزن، به شیراز گریختند، سپاه ملک زوزن به این سبب از شیراز به‌جانب سیرجان و بافت عقب‌نشینی کردند و ملک زوزن دستور داد که روی به جروم و جیرفت نهند. ملک زوزن روز اول شعبان ۶۱۰ ق از بردسیر با باقی سپاهیان به‌سوی جیرفت رفت و امرای شورش‌ی آن نواحی را سرکوب کرد و به قدرت خوارزمشاهیان در منطقه استحکام بخشید. در اواخر ۶۱۰ ق عازم هرموز شد تا از حاکم آنجا هزینه سپاه و خراج را دریافت کند. امیر شهاب‌الدین هندوک حاکم آنجا اطاعت خوارزمشاهیان را پذیرفت و ملک زوزن به جیرفت بازگشت و در دوازدهم شعبان ۶۱۱ ق عازم خراسان شد.

پس از آمدن به زوزن، به دربار خوارزم احضار شد. او در خوارزم به انتظار بازگشت محمد خوارزمشاه ماند؛ وی از دشت قرقیز و مسکن قبایل قبیچاق بازمی‌گشت، جایی که نخستین رویارویی‌اش با سپاهیان جوجی رقم خورده بود (حدود ۶۱۳ ق). دلیل احضار ملک زوزن (در حدود ۶۱۲ ق) به خوارزم در ظاهر این بود که دربارهٔ تصرف خزاین ملک هرموز، «مجدالدین ابوالمکارم» و کشتن فرزندانش توضیح دهد؛ ولی در اصل، بازخواست به‌علت کم فرستادن غنایم مصادره‌شده از ملک هرموز بود. ملک زوزن با رفتن به خوارزم و پیشکش هدایای فراوانی به سلطان محمد، و قبول تعهدات مالی سنگین، در حکومت کرمان باقی‌ماند (کرم‌لنی، ۱۳۹۱، ص. ۴۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸، ج. ۴۸-۴۳/۳؛ تتوی، ۱۳۸۲، ج. ۳۷۹۸-۳۷۹۶/۶).

ملک زوزن پس از بازگشت به کرمان (حدود ۶۱۳ ق)، دستور خرابی «قلعهٔ کوه گواشیر» را صادر کرد. علما را از شهر تبعید کرد.^۱ وقف‌نامه‌ها را جمع‌آوری و در آب شست (کرم‌لنی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱-۵۰). عدل بر این باور است که ملک زوزن به این دلیل علمایی همچون «صدرالدین پسر قاضی تاج‌الدین ابوالخطاب» را تنبیه و تبعید کرد تا سایر علما و متولیان اوقاف را از اتخاذ تصمیمات خودسرانه در امور مذهبی، به‌ویژه موقوفات بازدارد (عدل، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۱)؛ نکته‌ای که جای تأمل دارد. به نظر می‌رسد ملک زوزن نه‌فقط برای محدود کردن قدرت روحانیان در امور اوقاف، بلکه برای جبران هزینه‌های سنگین خراج تحمیلی از سوی محمد خوارزمشاه به تصرف اوقاف و تبعید علما اقدام کرد.

^۱ و فاضل است و شایسته نیست که ملک به او بی‌احترامی کند (کرم‌لنی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱).

^۱ از جمله علمای کرمان، قاضی رکن‌الدین بود که به زوزن تبعید و زندانی شد. همچنین، صدرالدین بن تاج‌الدین ابوالخطاب که ملک دستور داد تا لبان او را بدوزند، مردم اعتراض کردند که انسانی قاضی

پیامدهای نقش‌آفرینی ملوک زوزن در مناسبات خارجی خوارزمشاهیان

خوارزمشاهیان توسط ملوک زوزن بر هرات و قلمرو غوریان در خراسان مسلط شدند. همچنین با کمک ملوک زوزن بر قهستان که دروازه ورود به کرمان و سیستان بود، تسلط یافتند و ضمن تصرف سیستان و کرمان، نفوذ خود را بر منابع و راه‌های تجاری نیمه جنوبی ایران از فارس تا سواحل دریای عمان و خلیج فارس و هرموز گسترش دادند و به منابع عظیم مالی دست یافتند. افزون بر این، خود ملوک زوزن نیز به اتکای این درآمدها و اختیارات گسترده ازسوی خوارزمشاهیان در زوزن، کرمان و نواحی جنوبی و ساحلی ایران، دست به عمران و آبادانی زوزن زدند و از خود یادگارهای عام‌المنفعه مهمی مانند مسجد ملک

زوزن (شکل ۳)، سد سلامی و نیز برای کاربردهای نظامی، سیاسی و اداری قلاع قاهره زوزن و سلومد سلامی را در ولایت خواف خراسان بر جای گذاشتند. با هجوم چنگیز خان و سقوط خوارزمشاهیان بسیاری از طرح‌ها و برنامه‌های ملوک زوزن در زوزن ناتمام ماند؛ بااین‌حال، ولایت خواف در عهد مغول و ایلخانی همچنان موقعیت شاهراهی و تجاری خود را حفظ کرد با این تفاوت که با هجوم هولاکو و تأسیس حکومت ایلخانی، زوزن به‌عنوان یکی از مکان‌های وفادار به خوارزمشاهیان و نیز از کانون‌هایی که تحت نفوذ محتشمان اسماعیلی قهستان بود، در انزوا قرار گرفت و آبادی‌های دیگر ولایت خواف چون «جیزد»، «نیازآباد»، «مابین‌آباد» و «سلامه» محل استقرار ملوک زوزن شدند (رک: سیفی هروی، ۱۳۸۵).

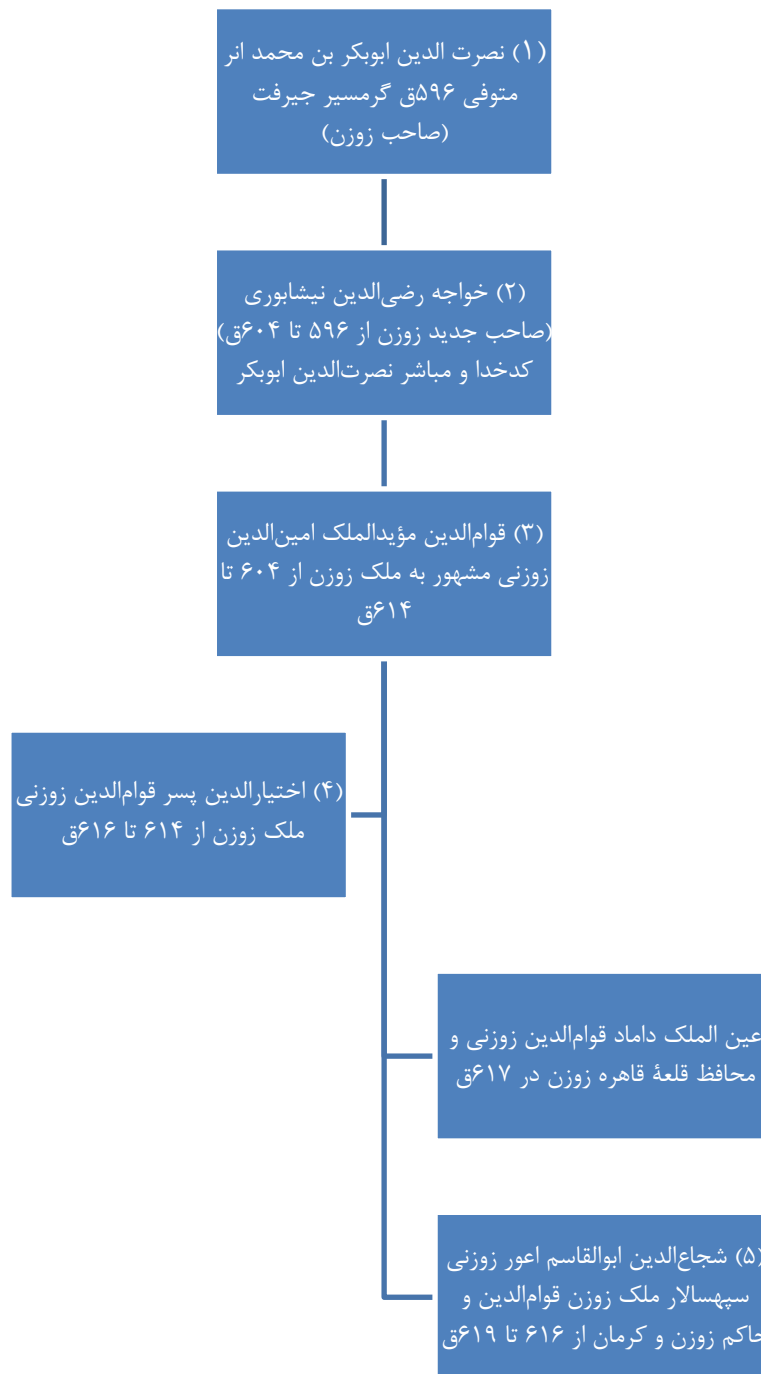
شکل ۳: مسجد ملک زوزن (آرشیو نگارنده ۱۱ آبان ۱۳۹۱)

نتیجه‌گیری

زوزن در عصر خوارزمشاهی از توابع نیشابور بود که

حاکمان آن با عنوان ملک زوزن بر کرمان با محوریت زوزن حکومت می کردند و ضمن نظارت بر تحولات و مناسبات قدرت در خراسان، اهداف توسعه طلبانه خوارزمشاهیان را در نیمه جنوبی ایران مدیریت می کردند. در واقع خوارزمشاهیان با احیا و ایجاد مراکز جدید قدرت در خراسان، از جمله در زوزن، کوشیدند ضمن ایجاد موازنه قدرت در خراسان و همچنین ایجاد وفاداری های جدید برای حکومتشان، ضمن کنترل رقبای خلیفادگی شان، اهداف توسعه طلبانه خود را در خراسان و نیمه جنوبی و غرب ایران دنبال کنند. خوارزمشاهیان، توسعه ارضی و تسلط بر هرات و غلبه بر غوریان و اعمال نفوذ بر

قهستان و تصرف کرمان و تسلط بر غزها و اتابکان فارس و ملوک شبانکاره و هرموز و سیستان و به تبع آن، راه های تجاری و منافع آن را مرهون ملوک زوزن بودند. ملوک زوزن به نمایندگی از خوارزمشاهیان بر نیمه جنوبی ایران تا حدود سند و مکران از طریق کرمان اعمال نفوذ می کردند و منابع مالی هنگفتی از نظارت بر تجارت آن ناحیه برای خوارزمشاهیان می فرستادند. همچنین خودشان نیز از این درآمدها، میراث معماری و تمدنی ارزشمندی در زوزن خواف از خود باقی گذاشتند. در نهایت نیز اقتدار ملوک زوزن با حمله مغول خاتمه یافت.

نمودار ۱: ملوک زوزن

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸ق). *دیوان مبتدا و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر* (تحقیق خلیل شحاده؛ ج. ۵). دار الفکر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۹۳۸م). *صورة الارض* (ج. ۲). دار صادر.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵ق). *الکامل* (ج. ۱۲). دار صادر و دار بیروت.
- ابن اثیر، عزالدین علی (بی تا). *کامل* (ابوالقاسم حالت، مترجم؛ ج. ۲۴ و ۲۵). مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی.

جوینی، علاءالدین عطاملک (۱۳۷۰). تاریخ جهانگشای (علامه محمد قزوینی، مصحح؛ ج. ۲). ارغوان.

جوینی، علاءالدین عطاملک (۱۳۸۶). تاریخ جهانگشای (به اهتمام شاهرخ موسویان براساس تصحیح علامه محمد قزوینی؛ ج. ۲). دستان.

جیهانی، ابوالقاسم احمد (۱۳۶۸). اشکال العالم (تصحیح و توضیح و حواشی عبدالسلام کاتب؛ فیروز منصوری، مترجم). آستان قدس رضوی.

حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۸). جغرافیای حافظ ابرو: بخش جغرافیای تاریخی کرمان و هرموز (مقدمه، تصحیح و تحقیق صادق سجادی؛ ج. ۲ و ۳). میراث مکتوب.

حسینی، محمد میرک بن مسعود (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی (به تصحیح ایرج افشار و فرشته صرافان). بنیاد موقوفات محمود افشار.

خسرویگی، هوشنگ (۱۳۸۸). سازمان اداری خوارزمشاهیان. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین الحسینی (۱۳۵۳). تاریخ حبیب السیر (با مقدمه استاد جلال‌الدین همائی و تصحیح و کوشش محمد دبیرسیاقی؛ ج. ۲ و ۳). کتابفروشی خیام.

خوش‌آهنگ، ناصر (۱۳۸۸). پیشینه زوزن و مسجد تاریخی آن. نشریه پژوهشنامه تاریخ، ۴ (۱۵)، ۱-۲۸. <https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942806>

الذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۴۱۳ق). تاریخ اسلام و وفیات مشاهیر و الاعلام (تحقیق عمر عبدالسلام تدمری؛ ج. ۴۳). دار الكتاب العربی.

زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات (سید محمد کاظم امام، مصحح؛ ج. ۱). دانشگاه تهران.

زنگنه قاسم‌آبادی، ابراهیم (۱۳۸۹). تاریخ و رجال

ابن‌رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵). علاقی نفیسه (حسین قره چانلو، مترجم). امیرکبیر.

ادریسی، ابو عبدالله محمد بن محمد (۱۴۰۹ق). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق (ج. ۱). عالم الكتب. اصطخری (۲۰۰۴م). مسالك و ممالك. الهيئة العامة لقصور الثقافة.

بهار، ملک الشعراي (۱۳۶۶). تاریخ سیستان. پدیده خاور.

باخرزی، ابوالطیب (۱۴۱۴ق). دمیة القصر و عصرة أهل العصر (ج. ۲). دار الجلیل.

باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۸۱). سلسله‌های اسلامی جدید (فریدون بدره‌ای، مترجم). مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

بلر، شیلا (۱۳۸۷). معماری اسلامی در شرق ایران در سحرگاه تهاجم مغول (میثم جلالی، مترجم). نشریه تاریخ‌پژوهی، (۳۶ و ۳۷)، ۱۲۹-۱۵۲.

<https://ensani.ir/fa/article/178843/>

بلر، شیلا (۱۳۷۷). مدرسه زوزن: معماری اسلامی شرق ایران در آستانه حمله مغول (سعیده حسینی، مترجم). نشریه اثر، (۲۹ و ۳۰)، ۶۶-۸۹.

<http://journal.richt.ir/athar/article-1-166-fa.html>

پطروشفسکی، ایلیا پولویچ (۱۳۴۴). کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول (کریم کشاورز، مترجم). موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

تتوی قاضی احمد، قزوینی آصف خان (۱۳۸۲). تاریخ الفی (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح؛ ج. ۶). علمی و فرهنگی.

جوزجانی، قاضی منهاج سراج (۱۳۶۳). طبقات ناصری (تصحیح و مقابله و تحشیه عبدالحی حبیبی؛ ج. ۱). دنیای کتاب.

نقش‌مایه هندسی بنای ملک زوزن خواف. نشریه

پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۴ (۵۰)، ۹۱-۱۲۴.

<https://doi.org/10.22034/jgk.2023.308436.0>

کرمانی، افضل‌الدین ابوحامد (۱۳۴۳). *سلجوقیان و غز*

در کرمان (باستانی پاریزی، مصحح). طهوری.

کرمانی، حمیدالدین احمد بن حامد (افضل کرمان)

(۱۳۹۱). *المصنف الی بدایع الزمان فی وقایع*

کرمان (عباس اقبال آشتیانی، مصحح). اساطیر.

لسترینج، گای (۱۳۸۶). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های*

خلافت شرقی (محمود عرفان، مترجم). شرکت

انتشارات علمی و فرهنگی. (اثر اصلی منتشر شده

در سال ۱۹۰۵م)

مستوفی، حمداله (۱۳۸۱). *نزهة القلوب* (سید محمد

دبیرسیاقی، مصحح). حدیث امروز.

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷). *تاریخ گزیده* (به اهتمام

عبدالحسین نوائی). امیرکبیر.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۴۱۱ق). *احسن*

التقاسیم فی معرفة الاقالیم. مکتب مدبولی.

منشی کرمانی، ناصرالدین (۱۳۶۲). *سمط العلی*

للحضرة العلیا (عباس اقبال، مصحح). اساطیر.

نسوی، شهاب‌الدین محمد (۱۳۸۴). *سیرت*

جلال‌الدین منکبرنی (مجتبی مینوی، مصحح).

انتشارات علمی و فرهنگی.

نصیری جوزقانی، عبدالرئوف (۱۳۸۹). *آل کرت و*

مناسبات قدرت در شرق ایران [پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/bdff8a9eb94ec7a6e9ef492ac87fa36b>

واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۹۰). *روضه‌ی پنجم*

از خلد برین در تاریخ مغول (میرهاشم محدث،

مصحح). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی.

وزیری، احمد علی خان (۱۳۷۰). *تاریخ کرمان*

شرق خراسان خواف، زوزن بصره کوچک (ج.

۲). خاطره.

سعدی (۱۳۶۳). *کلیات سعدی* (گلستان)

(محمدعلی ذکاءالملک فروغی، مصحح). ایران.

سیفی هروی، سیف بن محمد بن یعقوب (۱۳۵۲).

تاریخ‌نامه هرات (محمد زبیر صدیقی، مصحح).

کتابخانه خیام.

سیفی هروی، سیف بن محمد بن یعقوب (۱۳۸۵).

تاریخ‌نامه هرات (غلامرضا طباطبایی مجد،

مصحح). اساطیر.

شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۶۳). *مجمع*

الانساب (میرهاشم محدث، مصحح). امیرکبیر.

عدل، شهریار (۱۳۸۷). *خطه بازیافته ملک زوزن در*

آستانه‌ی حمله مغول (اصغر کریمی، مترجم). دو

ماهنامه بخارا، (۶۷)، ۱۲۰-۱۰۲.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1422047/>

عرب‌زوزنی، کبری (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخی شهر*

زوزن تا قرن دهم ه.ق. *تاریخ پژوهی*، ۲۶ (۶)،

۸۵-۹۷.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/112660/>

فرقانی، محمد فاروق (۱۳۸۵). *تاریخ اسماعیلیان*

قهستان. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فروغی ابری، اصغر (۱۳۸۵). *تاریخ غوریان*. سمت.

فصیحی خوافی، فصیح احمد بن جلال‌الدین محمد

(۱۳۴۰). *مجمل فصیحی* (محمود فرخ، مصحح؛

ج. ۲). کتابفروشی باستان.

قفس اوغلی، ابراهیم (۱۳۶۷). *تاریخ دولت*

خوارزمشاهیان (داود اصفهانیان، مترجم). نشر

گستره. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۵۶م).

کاظم‌پور، مهدی، اکبری، رضا، و عبداللہی‌فرد،

ابوالفضل (۱۴۰۲). *مطالعه و آنالیز، آجرکاری با*

یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷). *ظفرنامه* (سید سعید میر محمدصادق و عبدالحسین نوائی، مصحح؛ ج. ۱). کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

References

- Adl, Sh. (2008). A rediscovered region of the Zuzan territory on the eve of the Mongol invasion. (A. Karimi. Trans). *Bukhara Bimonthly*, (67), 102–120.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1422047/> [In Persian]
 Arab Zowzani, K. (2004). Historical Geography of the City of Zowzan up to the Tenth Century AH. *Journal of Historical Studies*, 21(6), 85-97.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/112660/> [In Persian]
 Bahar, M. (1987). *Tarikh Sistan*. Padideh Khavar. [In Persian]
 Bakharzi, A. (1994). *Domyat Alqhasr Va Osrat-e Ahl Alasr* (Vol. 2). Dar Aljalil. [In Arabian]
 Blair, S. (1998). The Madrasa at Zuzan: Islamic Architecture in Eastern Iran on the Eve of Mongol Invasion, (S. Hosaini. Trans). *Athar Journal*, (29&30), 66-89. (Original work published 1985).
<http://journal.richt.ir/athar/article-1-166-fa.html> [In Persian]
 Blair, S. (2008). The Madrasa at Zuzan: Islamic Architecture in Eastern Iran on the Eve of Mongol Invasion, (M. Jalali. Trans.). *Journal of Historical Studies*, (36&37), 129-152.
<https://ensani.ir/fa/article/178843/> [In Persian]
 Bosworth, C. (2002). *The new Islamic dynasties: a chronological and genealogical manual*. (F. Badrehi, Trans.). Centre for the Recognition of Islam and Iran. [In Persian]
 Ebn-e Athir, E. (n.d.). *Alkamel* (A. Halat, Trans.; Vol. 24&25). Ali Akbar Elmi Press Institute. [In Persian]
 Ebn-e Athir, E. (1963). *Alkamel* (Vol. 12). Dar-e Sader & Dar-e Bayrout. [In Arabian]
 Ebn-e Houqhal, A. (1938). *Souratolarz* (Vol. 2). Dar-e sader. [In Arabian]
 Ebn-e Khaldoun, A. (1988). *Divan Mobtada Va Alkhabar Fi Tarikh Alarab Va Albarbar Va Men Aserohom Men Zavi Alshan Alakbar* (Kh. Shehadeh's research, Vol. 5). Dar Alfekr. [In Arabian]
 Ebn-e Rosteh, A. (1946). *Alaqhe Nafiseh* (H. Qharechanlou, Trans.). Amirkabir. [In

(باستانی پاریزی، مصحح). علمی و فرهنگی.
 یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابی‌عبدالله (۱۹۵۵م).
معجم البلدان (ج. ۳). دار صادر.

- Persian]
 Edrisi, A. (1989). *Nozhat Almoshtaqh Fi Ekhteraqh Alafaqh* (Vol. 1). Alam Alkotob. [In Arabian]
 Estakhri, E. (2004). *Masalek Almamalek*. Alhayate Alamateh Leqhosur Alsaqqhaf. [In Arabian]
 Fasihi Khafi, F. (1961). *Mojmal-e Fasihi* (M. Farrok, Ed.; Vol. 2). Bastan Bookstore. [In Persian]
 Forghani, M. F. (2006). *History of the Ismailis of Qhouhestan*. Society for the Appreciation of Culture Works and Dignitaries. [In Persian]
 Foroughi Abari, A. (2006). *History of Ghourides*. Samt. [In Persian]
 Hafez Abrou, Sh. (1991). *Jografiya -ye hafez abru (Historical Geography Section of Kerman and Hormoz)* (S. Sajjadi, Ed.; Vol. 2&3). Mirath Maktoub. [In Persian]
 Hossaini, M. (2006). *Riyaz Al-Fardous Khani* (I. Afshar, & F. Sarrafan, Eds.). Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
 Jaihani, A. (winter 1889). *Ashkal Al-Alam* (A. Kateb, Ed., F. Mansouri, Trans.). Behnashr Astan Qhuds Razavi Publishing. [In Persian]
 Jauzejani, M. (1984). *Tabaqhat Naseri* (A. Habibi, Ed.). Donyay-e Ketab. [In Persian]
 Jovayni, A. (1991). *Tarikh-e Jahangosha*. (M. Qhazvini, Ed.; Vol. 2). Arqhavan. [In Persian]
 Jovayni, A. (2007). *Tarikh-e Jahangosha* (Sh. Mousaviyan, Ed.; Vol. 2). Dastan. [In Persian]
 Kazempour, M., Akbari, R., & Abdallahifard, A. (1402). Study and analysis of Malek Zuzan's building brickwork with the geometric design. *the Journal of Greater Khorasan*, 14(50), 91-124.
<https://doi.org/10.22034/jgk.2023.308436.0> [In Persian]
 Kermani, A. (1964). *The Seljuks and Ghos in Kerman* (M. Bastani Parizi, Ed.). Tahouri. [In Persian]
 Kermani, H. (2011). *Almozaf Ela Badaye Alzaman Fi Vaqhaye Kerman* (A. Eqhbal Ashtiani Ed.). Asatir. [In Persian]
 Khandmir, Qh. (1974). *Tarikh-e Habib al-*

- Seyar. (Vols. 2&3). (J. Homaei, & M. Dabir-Siyaqhi, Ed.). Khayyam Bookstore. [In Persian]
- KhoshAhang, N. (2009). The History of Zuzan and Its Historical Mosque. *the Scientific Journal of History Research*, 4(15), 1-28. <https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942806> [In Persian]
- Khosraubaigi, H. (2009). *Administrative Organisation of the Kharazmshahian*. Persian Language and Literature Academy Publications. [In Persian]
- Le Strange, G. (2007). *The Lands of the Eastern Caliphate* (M. Erfan, Trans.). Scientific & Cultural Publishing Company. (Original work published 1905) [In Persian]
- Moqhadesi, A. (1991). *Ahsan al-Taqaḥasim fi Marafat-e al-Aqhalim*. Madbouli Publishing House. [In Arabic]
- Mostawfi, H. (2002). *Nozhat al-Qholoub*. (S. M. dabirsiyaghi, Ed.). Hadith Emrooz. [In Persian]
- Mostawfi, H. (2008). *Tarikh Gozideh* (A. Navaei, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Monshi Kermani, N. (1983). *Semt Alola Lelhazrat-e Alolya* (A. Iqbal Ed.). Asatir. [In Persian]
- Nasavi, Sh. (2005). *Sirat-e Jalalaldin Menkoberni* (M. Minawi, Ed.). Scientific & Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Nasiri Jowzeqhani, A. (2010). *Ale Kort and Power relations in Eastern Iran* [Master's thesis, University of Birjand]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/bdff8a9eb94ec7a6e9ef492ac87fa36b> [In Persian]
- Petrushevslcii, I. P. (1965). *Agriculture and Land Relations in Iran during the Mongol Era* (K. Keshavarz, Trans.). Institute for Social Studies and Research. [In Persian]
- Qhafes oqhlū, E. (1988). *Harezmsahler devleti tarihi* (D. Isfahanian, Trans.). Gostareh. (Original work published 1956). [In Persian]
- Saadi, (1984). *Kolliyat Saadi (Golestan)* (M. Foroughi, Ed.). Iran. [In Persian]
- Saifi Heravi, S. (1943). *Tarikhnameh Herat* (M. Seddiqhi, Ed.). Khayyam library Publications. [In Persian]
- Saifi Heravi, S. (2006). *Tarikhnameh Herat* (Gh. Tebatebaei Majd. Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
- Shabankarehei, M. (1984). *Majma al-Ansab* (M. Mohaddes, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Tatavi, A., & Qhazvini, A. (2003). *Tarikh Alfi*. (Gh. Tabatabaei Majd, Ed.; Vol. 6). Elmi-Farhangi Publishing Company. [In Persian]
- Valeh Isfahani, M. (2011). *Raozeh Panjom az Khold-e Barin dar Tarikh-e Mongol* (M. Mohaddes, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies Publications. [In Persian]
- Vaziri, A. (1991). *Tarikh-e Kerman* (Bastani Parizi, Ed.). Scientific & Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Yaqhout Hamavi, Sh. (1955). *Mojam Al-Boldan* (Vol. 3). Dar Sadir. [In Arabic]
- Yazdi, Sh. (2008). *Zafarnameh* (S. Mir Mohammad Sadeqh, & A. Navaei, Ed.; Vol. 1). Islamic Consultative Assembly Library Publications. [In Persian]
- Zahabi, Sh. (1993). *Tarikh-e Islam Va Vafayat-e Mashahir & Alalam* (O. Tadmori, Research, Vol. 43). Dar al-Ketab al-Arabi. [In Arabic]
- Zanganeh Qhasemabadi, E. (2010). *History and Men of East Khorasan Khaf, Zowzan Basreh Kouchak* (Vol. 2). Khatereh. [In Persian]
- Zemochi Esfezari, M. (1959). *Rauzat al-Jannat Fi Ausaf-e Madinate Herat* (S. M. K. Imam, Ed.; Vol. 1). Tehran University Press. [In Persian]